

וּאֶקְבְּרָהּ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרַת, הוּא בֵּית לָחֵם

מקום קבר רחל, פשט מקרא מול מסורת

סוגיית מיקום קבר רחל מלווה את לומדי המקרא ולומדי ידיעת הארץ זה מאות בשנים. בימינו שזכינו לימים שבהם אנו יכולים להגיע הן לדרומה של ירושלים והן לצפונה רבו העוסקים בשאלה זו ואמנה רק חלק מהם: אליצור (תשמ"ג), מייטליס (2014), הראובני (1968), בן ארצי (תשע"א), לוי (2006), מדן (תשס"ד) ועוד. את עיקר הדיון נסכם בדברי הרמב"ן (1194-1270).

בהיותו בספרד הוא כותב את פירושו הידוע למקרא ואז הוא לומד הבנת המקרא לשמה ללא הכרת מסורות מקומיות שלעתים אין להן בסיס עובדתי. הוא מבין מפסוקי המקרא, כי מקום קבר רחל הוא מצפון לירושלים בנחלת שבט בנימין. בערוב ימיו כאשר רמב"ן עולה לישראל הוא מתוודע למסורת המקומית הממקמת את קבורת רחל מדרום לירושלים. המסורת המקומית מערערת את אמונו במה שכתב בספרד, אך לא עד כדי מחיקה מהפירוש, ולכן הוא כותב "זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל. והנה הוכחש הפירוש הזה, וגם דברי מנחם".

נראה לי לומר כי אם המסורת המקומית הייתה משכנעת אותו לחלוטין הוא היה משנה את פירושו ומוחק את הנכתב בספרד (יש לציין כי מייטליס, שם עמ' 133, כותב כי בדיקה שנעשתה בידי פרופ' י' עופר וד"ר א' יעקבס מגלה שבכתבי יד מאוחרים של הרמב"ן נמחקה שורה זו מהפירוש).

הצגת הבעיה

סיפור קבורת רחל כפי שמופיע בפרשת וישלח (בראשית לה 16-21):

וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל, וַיְהִי-עוֹד כְּבֵרֶת-הָאֶרֶץ לְבוֹא אֶפְרַתָּה; וַתֵּלֶד רָחֵל, וַתִּקְשֶׁ בְּלֶדְתָּהּ [...] וַתָּמָת, רָחֵל; וַתִּקְבֶּר בְּדֶרֶךְ אֶפְרַתָּה, הוּא בֵּית לָחֵם. וַיִּצַּב יַעֲקֹב מִצְבֵּה, עַל-קִבְרֹתָהּ-הוּא מִצְבֵּת קִבְרֹת-רָחֵל, עַד-הַיּוֹם. וַיִּסַּע, יִשְׂרָאֵל; וַיֵּט אֶהְלֵה, מֵהַלְאָה לְמַגְדֹּל-עֵדָר.

יעקב יוצא מבית אל ומגיע בסופו של דבר 'מהלאה למגדל עדר' (כנראה באזור צומת גוש עציון). דהיינו, ודאי שמקום קבורת רחל מצוי בין בית אל בצפון למגדל עדר בדרום (איור 64).

איור 64: בין בית אל ומגדל עדר. המרחק האווירי בין בית אל ובין מגדל עדר 34 ק"מ
 (במפה מסומנת בית אל המודרנית, בית אל המקראית ממוקמת בכפר ביתין שמדרום מזרח לבית אל.
 סימון מגדל עדר הוא בצומת גוש עציון)
 (מפת הרקע: Google earth)

המקום המדויק הוא "כְּבֶרֶת-הָאֲרָץ לְבוֹא אֶפְרָתָה" וכן בהמשך "בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה, הוּא בֵּית לָחֶם".
 דהיינו, בדרך לבית לחם במרחק אשר מכונה – כברת ארץ. השאלה היא מהו גודלו של מרחק זה.
 בפשטות, סימון מקום דווקא על-פי בית לחם מראה שהמרחק אינו גדול, ואין יישוב גדול ומוכר
 בין אותו מקום לבית לחם (כמו יבוס/שלם וכדומה) שאפשר לציין אותו במקום. כמו כן הרושם
 הוא שמשמעות הביטוי היא למרחק לא גדול. ציון זה מופיע גם בדברי יעקב ליוסף בתחילת פרשת
 ויחי (בראשית מה 7):

וְאֵנִי בָּאִי מִפְּדֹן, מִתָּה עָלִי רְחֵל בְּאֶרֶץ כְּנַעַן בְּדֶרֶךְ, בְּעוֹד כְּבֶרֶת-אֲרָץ, לְבֵא אֶפְרָתָה; וְאֶקְבְּרָה
 שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָת, הוּא בֵּית לָחֶם.

יש לציין כי בפשט הדברים שם הדרך הוא על שם היעד הסופי, כפי שכיום דרך חיפה נמצאת
 בתל-אביב ודרך יפו נמצאת בחיפה, או כמו ששדרות ירושלים נמצאות ביפו ושער יפו נמצא
 בירושלים, כך גם אז דרך בית לחם הייתה בעיר צפונית לבית לחם ונקראה על שם היעד.
 הבעיה מתעוררת בעיקר בעקבות העולה, לכאורה, מתוך הפסוקים בש"א י 1-5, בדברי שמואל
 אל שאול אחרי שמשחו למלך:

שער שלישי - הסובב והסביבה

בְּלִכְתָּךְ הַיּוֹם, מֵעַמְדִי, וּמִצְאֵת שְׁנֵי אָנָשִׁים עִם-קִבְרֵת רַחֵל בְּגִבּוֹל בְּנִימִן, בְּצִלְצַח. וְחִלַּפְתָּ מִשָּׁם וְהָלַאָה, וּבָאתָ עַד-אֵלֶיךָ תְּבוֹר, וּמִצְאוֹךָ שָׁם שְׁלֹשָׁה אָנָשִׁים, עֲלִים אֶל-הָאֱלֹהִים בֵּית-אֵל; [...] אַחֲרַי כֵּן, תְּבוֹא גִבְעַת הָאֱלֹהִים, אֲשֶׁר-שָׁם, וְצִבִּי פְּלִשְׁתִּים.

נתמקד בפסוק: "קבורת רחל בגבול בנימין בצלצח". 'בגבול' – במקרא פירושו בתוך שטח נחלת בנימין (ולא על הגבול). כמו כן שאול יוצא מרמה, מקומו של שמואל (ומגיע בסופו של דבר לגבעת הא-להים), כך שבוודאי מקום זה הוא אי שם בבנימין סמוך לרמה, ולא סמוך לבית לחם אשר שוכנת דרומה יותר בתוך שטח נחלת יהודה. לפי זה נצטרך לפרש ש'כברת ארץ' הוא מרחק גדול מאוד (בערך 15-20 ק"מ).

עוד אזכור של המקום מופיע בנבואת ירמיהו (לא 14): "קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תִמְרוֹרִים-רַחֵל, מִבְּכָה עַל-בְּנֵיהָ". אם מבינים שהמילה 'ברמה' מורה על מקום, הדבר מסייע למה שעולה לכאורה מספר שמואל. אולם אפשר לפרש אותה גם כקול חזק או שם כללי לגבעה גבוהה (או בדרך אחרת).

איור 65: קבורת בני ישראל אשר בנחלת בנימין (רובי232, 2010)

בספר היובלות (לב, לב-לד, מהספרים החיצוניים) כתוב שרחל נקברה "בארץ אפרת היא בית לחם". הביטוי 'בארץ' (ולא 'בדרך') מורה אולי בצורה יותר מפורשת שהמקום סמוך לבית לחם (ב'אזור בית לחם'). כמו כן מופיע שם הביטוי "עד אשר הגיע לארץ כברתן". ביטוי זה אינו ברור, ויש מי שרצו לומר שזהו שיבוש של 'כברת ארץ'. התוספתא בסוטה (יא, יג מהדורת ליברמן) דנה במפורש בכעיה זו, ומעלה פתרון מפתיע:

כיוצא בדבר אתה אומר בלכתך היום מעמדי וגו' בצלצח היכן מצינו שנקברה רחל בגבול בנימין בצלצח והלא לא נקברה אלא בבית לחם חלקו של יהודה שנאמר, ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת ואין אפרת אלו חלקו של יהודה שנאמר ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה?! אלא אמר לו עכשיו שאני מדבר עמך הנם על קבורת רחל אתה הולך והן באין ומוצא אתה אותן בגבול בנימין בצלצח.

מקום קבורת רחל אינו זהה למקום המפגש 'בגבול בנימין בצלצח'. כוונת שמואל היא שכעת (בשעה שהוא אומר לו את הדברים) הם נמצאים במקום קבורת רחל, ובעוד זמן הם יתקדמו ויבואו כך שיפגשו אותך לבסוף ב'גבול בנימין בצלצח'.

פתרון אחר מצינו בבראשית רבה פרשה פט פסקה ט:

בדרך אפרת היא בית לחם, רבי ינאי ור' יונתן הוו יתבין אתא ההוא מינא שאילנהו מאי דכתיב (שמואל א י) בלכתך היום מעמדי וגו' והלא צלצח בגבול בנימין וקבורת רחל בגבול יהודה דכתיב ותקבר בדרך אפרתה וכתוב בית לחם אפרתה?! א"ר ינאי אסוף חרפתי, א"ל הכי אמר בלכתך היום מעמדי עם קבורת רחל ומצאת ב' אנשים בגבול בנימין בצלצח, ואית דאמרי בלכתך היום מעמדי בגבול בנימין בצלצח ומצאת ב' אנשים עם קבורת רחל והאי דווקא, וכך אתה למד שבגבול בנימין הוו וכתוב ויעבור בארץ ימיני ולא מצאו המה באו בארץ צוף, וכתוב והנה נא איש אלהים בעיר הזאת.

אכן 'קבורת רחל' איננה ב'גבול בנימין בצלצח' אלא ביהודה, והכוונה היא או ששמואל ושאוול נמצאים בקבורת רחל והמפגש יהיה בגבול בנימין בצלצח, או להפך, ששמואל ושאוול נמצאים בבנימין ומציאת שני האנשים תהיה במקום קבורת רחל ביהודה. בעל הדרשה מכריע כפירוש השני שכן שאול ונערו היו ובאו לעירו של שאול בהיותם בבנימין. פירוש זה קשה קצת, שכן עולה מכאן ששאוול עשה סיבוב מלא בתחילה דרומה לכיוון קבורת רחל ולאחר מכן צפונה לאתרים, שבוודאי נמצאים בבנימין (גבעת הא-להים) (לכאורה הסימנים הם אותות ומופת לאדם ההולך בדרכו הרגילה והנורמלית).

פתרון גאוגרפי אחר מציע לוי (2006): מה פשר השם "גבול בנימין בצלצח"? הפתרון שלוי מעלה הוא שהמקום קרוי על שם שני המאורעות שאירעו בו: "גבול בנימין" על שם לידת בנימין, ו"צלצח" על שם מיתת רחל (צלמוות). את המקום הוא מזהה בחירבת 'צליח' אשר ב'קצר איבן-ימין', והיא נמצאת על הדרך ממש, שממקמים בה את קברה של רחל.

עוד מקור שאולי יש בידו למקם את קבורת רחל מצוי באותו מדרש מיד בפסקה הבאה (י):

דבר אחר ותמת רחל ותקבר בדרך אפרת, מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת אלא צפה יעקב אבינו שהגליות עתידות לעבור שם לפיכך קברה שם כדי שתהא מבקשת עליהם רחמים, הה"ד קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה.

רש"י בפרשת ויחי מפרש שהכוונה לגלות נבזראדן. לפי זה הולכים צפונה לכיוון בבל, ו"הרמה" היא בדרך. מדן (תש"ס ד) מעלה את האפשרות כי מדובר ליציאה לגלות אחרת, ואזי היו גולים שהלכו דרומה, כך שהמיקום הדרומי "מתאים".

מקור נוסף מצינו בספרי דברים: "רבי מאיר אומר בחלקו של בנימן בנה מתה שנאמר (בראשית מה 7) ואני בבואי מפדן בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה מתה עלי רחל". הדבר מחזק את האפשרות הצפונית.

פרשני המקרא:

בעניין 'כברת ארץ' פירש רש"י:

מנחם פירש לשון כביר, רבוי, מהלך רב. ואגדה בזמן שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה שהניר מצוי, הסתיו עבר, והשרב עדיין לא בא. ואין זה פשוטו של מקרא, שהרי בנעמן מצינו (מ"ב ה יט) וילך מאתו כברת ארץ. ואומר אני שהוא שם מדת קרקע כמו מהלך פרסה או יותר, כמו שאתה אומר (ישעיה ה י) צמד כרם (לעיל לג יט) חלקת שדה, כך במהלך אדם נותן שם מדה כברת ארץ.

בניגוד למנחם שפירש שמדובר במרחק רב, או פירוש אחר על דרך האגדה, פירש רש"י שמדובר במרחק קצר יחסית "כמו פרסה או יותר" (כארבעה ק"מ). לעומת זאת רש"י בפרשת ויחי כותב "כברת ארץ – מדת ארץ, והם אלפים אמה כמדת תחום שבת, כדברי רבי משה הדרשן", דהיינו רק כאחד ק"מ.

נחזור לדברי הרמב"ן, אשר בעקבות עלייתו לארץ שינה את דעתו בפרשנות הפסוק:

והנכון מה שחשב בו ר' דוד קמחי כי הכ"ף לדמיון ואיננה שרשית, ומוצא המלה, "היו לברות למו" (איכה ד 10), "ותברני לחם" (שמ"ב יג 5), עניין אכילה מועטת בבקר, ופירושה שיעור מהלך ארץ מן הבקר עד לעת האוכל, כי כן ישערו כל הולכי דרך:

זה כתבתי תחילה, ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל. והנה הוכחש הפירוש הזה, וגם דברי מנחם. אבל הוא שם מדת הארץ כדברי רש"י, ואין בו תאר רק הסכמה כרוב השמות, והכ"ף לשמוש שלא נמדד בכון. ואם יהיה השם הזה מתואר, יתכן שיהיה ברת כמו בת, מלשון מה ברי ומה בר בטני (משלי לא 2), והוא שם למדה הקטנה שימדדו הולכי ארחות, כמו למיל היום, ויאמר לה "בת ארץ", כי המדה כמו בת לפרסה, או למדה אחרת ידועה בימים ההם. וכן ראיתי שאין

קבורה ברמה ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימן רחוק ממנה כארבע פרסאות, והרמה אשר בהר אפרים (שמ"א א 1) רחוק ממנה יותר משני ימים. על כן אני אומר שהכתוב שאומר קול ברמה נשמע (ירמיה לא 14), מליצה כדרך משל, לאמר כי היתה רחל צועקת בקול גדול ומספד מר עד שנשמע הקול למרחוק ברמה שהיא בראש ההר לבנה בנימן, כי איננו שם, והיא חרבה מהם. לא נאמר בכתוב "ברמה רחל מבכה על בניה", אבל אמר כי שם נשמע הקול. ונראה בעיני כי קברה יעקב בדרך ולא הכניסה לעיר בית לחם יהודה הקרובה שם, לפי שצפה ברוח הקודש שבית לחם אפרתה יהיה ליהודה ולא רצה לקברה רק בגבול בנה בנימן, והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימן. וכך אמרו בספרי (זאת הברכה לג יא) בחלקו של בנימין מתה, כדאיתא בפרשת וזאת הברכה. וראיתי ליונתן בן עוזיאל שהוא מרגיש בזה, ואמר קל ברום עלמא אשתמע, ותרגם כל הכתוב על כנסת ישראל.

הרמב"ן עלה לארץ והגיע לירושלים "ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע" (1267), וקיבל את המסורת על מיקומה של קבר רחל סמוך לבית לחם. הלכך, דחה הרמב"ן את פירושו הראשון ופירושו של מנחם, ומקבל את שיטת רש"י שמדובר ב'שם מידת ארץ'. אולם, על-פי הממצאים בשטח, הוא מקטין את המידה 'כמו למיל' (כאחד ק"מ!), (כפי שראינו ברש"י בפרשת ויחי). קצת קשה פירושו בסוף דבריו שיעקב קבר את רחל בדרך, ולא בבית לחם, שכן רצה לקברה בגבול בנה בנימן (ומביא לכך ראיה מהספרי שראינו, ולכן ייתכן מאוד לומר כי הרמב"ן קיבל את המסורת המקומית רק בדיעבד). ואולי אפשר להגיד שאכן המרחק לירושלים/יבוס (שהיא גבול יהודה ובנימן) אינו גדול מאוד (כשישה ק"מ). כמו כן, בית לחם היא בעצם העיר הצפונית הראשונה של ממלכת יהודה (ירושלים היא של שני השבטים), ויעקב לא רצה לקברה ביהודה.

המחקרים "החדשים"

במחקר החדש רווחת הדעה שאכן קבר רחל נמצא בבנימן ולא ביהודה כפי שהדבר נמסר במסורת. הממצאים בקבר רחל שבבית לחם מורים שהחלק המזרחי של המבנה נבנה בעידודו של משה מונטיפיורי, אך החלק המערבי קדום הרבה יותר – מהתקופה הצלבנית. יש אף מקורות קדומים יותר המתארים קבר בנוי וידוע. לדוגמה, כאשר בנימין מטודלה מבקר בארץ במאה האחת-עשרה הוא כבר מתאר מבנה עם כיפה (וכפי שראינו למעלה כבר המסורת בחז"ל [במדרש ובתוספתא] כאלף שנה לפני כן, מאשרת שקבר רחל נמצא ביהודה סמוך לבית לחם).

הברמן (תשט"ז) מביא פתרון מעניין וכותב:

ונראה לי שאין כאן סתירה כלל: רחל נקברה על ידי יעקב בדרך אפרתה היא בית לחם' כמו שכתוב בספר בראשית. אלא שלאחר מכן כשהתנחלו השבטים בארץ, העבירו בני בנימן את קברה של אם השבט שנקברה בדרך, ולא בקברות האבות והאמהות בחברון, לגבול ברמה [...].

אכן פתרון יצירתי מאוד.

יואל אליצור (תשמ"ג) מנסה ללכת בדרך שונה לגמרי – בדרך רוחנית. מטרת המפגש בין שאול לאנשים הוא לרומם את דרגתו הרוחנית של שאול ממי שהולך לחפש אתונות למי שעולה רוחנית "וצלחה עליך רוח ה' והתנבית עמם ונהפכת לאיש אחר", ולכן כתוב: "ויאמר העם איש אל רעהו מה זה היה לבן קיש הגם שאול בנביאים". אם כל מטרת המפגש היא רוחנית הרי לא בהכרח מדובר במקום קבורת רחל מבחינה פיסית, אלא האנשים ששאול יפגוש הם אנשים בעלי רוחניות גבוהה שהלכו לפקוד את קברה של רחל.

בן ארצי (תשע"א) מציע תשובה לשאלה מדוע באתר "קובור בני ישראל" יש חמש מצבות.

הגבול בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה לאחר פילוג הממלכה עבר בנחל פרת (ואדי קלט) וייתכן אף על הרכס שמדרום לנחל. ראיה לדבר נוכל למצוא במל"א טו, שם מסופר שבעשא מלך ישראל ביצר את הרמה כעיר המבצר הדרומית שלו: "וַיַּעַל בְּעֵשָׂא מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל [...] וַיִּבֶן אֶת-הָרְמָה" (פס' 17). הרמה שוכנת על הגבעה הצפונית של נחל פרת, ומכאן שהגבול עבר מתחתיה או על הרכס שממולה (הרכס שעליו שוכן היום הכפר חיזמה). אם כן, אתר "קובור בני ישראל" היה בתחומה של ממלכת ישראל, ונראה שלמציאות זו נודעה חשיבות מרחיקת לכת. שבט יהודה איבד את הגישה לקבר רחל, שהיה מן הסתם אתר של עלייה לרגל לתפילה ולהתייחדות.

כדי להשלים את מה שאיבד הציב שבט יהודה אנדרטה לזכר רחל אמנו על דרך בית-לחם, מתוך ידיעה שאין זה קברה האמתי אלא רק "מצבת זיכרון". מנגד, הממלכה הצפונית, ממלכת ישראל, איבדה את הקשר למערת המכפלה, מקום קבורתם של האבות והאימהות, וכדי להשלים את החסר הוסיפו מצבות סביב לקברה של רחל. כל המצבות האלה עומדות בצדו המזרחי של כביש מספר 60. סקר ארכאולוגי שנערך באתר העלה את האפשרות שהמצבה המרכזית באתר היא קדומה יותר, והיא מצבת רחל אמנו, ואילו המצבות האחרות שמקיפות אותה מכל עבריה, שהן קטנות יותר ומרשימות פחות, הן מצבות מאוחרות יותר. אלה הן המצבות שהוסיפו שבטי ישראל בממלכה הצפונית כמה מאות שנים לאחר קבורת רחל בזמן פילוג הממלכה. ממלכת ישראל הפכה את האתר למעין תחליף למערת המכפלה, ואילו ממלכת יהודה הפכה את האנדרטה בבית-לחם למעין תחליף לקבר רחל המקורי.

אין לי אלא לכתוב, תשבי יתרץ קושיות ובעיות (תיק"ו) שבין פשט מקרא ובין מסורת.

מקורות

- אליצור, י' (תשמ"ג). פשר אותות שאול ובעיית קבורת רחל. **סיני, צב, לה-מה**.
- בן-ארצי, ח' (תשע"א). היכן קבורה רחל אמנו? עיון חדש. **דף שבועי, 893**. אוחזר מתוך <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/vayechi/hag.doc>
- הברמן, א"מ (תשט"ז). קבורת רחל והשם "נפש". **תרביץ, כה(ד), 368-363**.
- הראובני, נ' (1968). **אור חדש על ספר ירמיהו** (מהדורה שלישית). ירושלים: קריית ספר.
- לוי, ד"מ (2006). זיהוי חדש-ישן למקום מיתת רחל. **דעת: לימודי יהדות ורוח**. אוחזר מתוך <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tora/rachel/zihuy-2.htm>
- מזן, י' (תשס"ד). מות רחל וקבורתה. **בית המדרש הווירטואלי שליד ישיבת הר עציון**. אוחזר מתוך <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/9-parsha/14vayechi.rtf>
- מייטליס, י' (2014). **פרשת דרכים: מבט ארכיאולוגי וגאוגרפי בפרשיות השבוע** (ש' ברט, עורך). ירושלים: מגיד.
- רובינ 232 (2010, 27 באוקטובר). **קובור בני איסראיל** [תמונה]. אוחזר מתוך https://he.wikipedia.org/wiki/קובור_בני_איסראיל/JPG